

Franjo Zenko, Osvjetovljenje hrvatskog filozofskog duha

Skuhala Karasman, Ivana

Source / Izvornik: **Filozofska istraživanja, 2011, 124, 875 - 876**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:261:051573>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute of Philosophy](#)

Recenzije i prikazi

Franjo Zenko

Osvjetovljenje hrvatskog filozofskog duha

Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2010.

Nova knjiga Franje Zenka *Osvjetovljenje hrvatskog filozofskog duha* predstavlja pregled autorova bavljenja temama vezanima uz povijest hrvatske filozofske misli. Knjiga je podijeljena u osam poglavlja: »Začetak hrvatske filozofije – aristotelizam arapske redakcije«, »Filozofija politike u temelju ekleziologije«, »Novovjeka ideologizirana recepcija renesanse«, »Deteologizirana recepcija protestantizma«, »Atrofija aristotelovske fizike kao središnje skolastičko-filozofske discipline«, »Recepcija nju-tonizma: uzmak skolastičkog aristotelizma«, »Kant – izazov modernog subjektivizma«, »Sekularizirana teorija povijesti«. Knjiga također sadrži »Predgovor«, »Bilješke o tekstovima«, »Kazalo imena« te »Summary«. Tekstovi koji se nalaze u knjizi već su bili prethodno objavljeni u različitim stručnim časopisima.

Na samom početku čitatelju se nameće pitanje o značenju pojma *osvjetovljenje*. Prema riječima autora:

»Pojam *osvjetovljenje* ovdje funkcionira u svom najširem, ali i u specifičnom značenju: kao postupni prestanak obaveznog pridržavanja kršćanskog nauka u životu u ovome svijetu i kao prodor svjetovnog duha u filozofiji, posebno onoj hrvatskoj.« (str. 7)

Prvi autor kojeg Zenko obrađuje u svojoj knjizi jest srednjovjekovni filozof, astronom, astrolog i prevoditelj s arapskog jezika Istranin Herman Dalmatin. Njegovo djelo *De essentiis* je »[...] prvi autorski filozofski i znanstveni tekst u nas [...]« (str. 9). Herman Dalmatin je također jedan od prvih zapadnih mislitelja koji je Zapad upoznao s aristotelovskom metafizikom i prirodnom filozofijom. U sljedećem poglavlju autor se bavi hrvatskim filozofom koji je živio i djelovao u 17. stoljeću, Rabljaninom Markom Antunom Dominisom,

i njegovim djelom *De republica ecclesiastica*, točnije filozofijsko-političkim elementima u spomenutom djelu. Iako je *De republica ecclesiastica* teologijsko djelo »[...] središnji je pojam *republica* po podrijetlu, sadržaju i izvodenju filozofijsko-političkog karaktera« (str. 47). Trećim poglavljem, koje tematizira kompleksni odnos renesansne filozofije i novovjekovnog mišljenja, Zenko je želio »[...] ukazati na to da je recepcija filozofije renesanse u hrvatskoj filozofiji uvijek bila i jest uvjetovana jednim manje ili više eksplicitnim ideologijsko-filozofijskim apriorijem« (str. 68). Svoje mjesto u ovoj knjizi pronašao je i protestantski teolog i filozof iz 16. stoljeća Labinjanin Matija Vlačić Ilirik. Vlačića se, kao što navodi autor, prilično kasno prepoznalo kao jednog značajnog protestantskog teologa i hermeneutičara protestantske teologije. Moderna recepcija Vlačićeve misli u Hrvatskoj ima svoje začetak u proučavanju hrvatske protestantske književnosti. U petom poglavlju, »Atrofija aristotelovske fizike kao središnje skolastičko-filozofske discipline«, Zenko prvo tematizira dva Dominisova prirodno-znanstvena traktata *De radiis visus et lucis in vitris perspectivis et iride* i *Euripus seu de fluxu et refluxu maxis sententia*. Iako Dominis ostaje dobrim dijelom unutar peripatetičke filozofije prirode, ipak »[...] pristupa prirodi u uzročnom objašnjavanju njezinih konkretnih očitovanja u duhu nove renesansne filozofije prirode: ne spekulativno, logičko-ontologijski, nego empirijski, eksperimentalno« (str. 102). Sljedeća tema obrađena u ovom poglavlju odnosi se na istraživanje aristotelizma na hrvatskom prostoru tijekom 17. i 18. stoljeća. Franjo Jambrehović u svom djelu *Philosophia peripatetica*, koje je objavljeno u Beču 1669. godine, piše o načinu predavanja fizike na Neoacademia Zagrabiensis. Proces raspadanja skolastičkog aristotelizma u prirodnoj filozofiji na Zagrebačkoj akademiji intenzivira se 50-ih godina 17. stoljeća. Sljedeće poglavlje posvećeno je vrlo značajnom hrvatskom mislitelju, Dubrovčaninu Josipu Ruđeru Boškoviću i njegovom djelu *Theoria philosophiae naturalis*. Za Zenka je

Bošković »[...] prvi i do danas jedini *mislilac* Novoga vijeka, koji je htio istražiti razlog duboke raspolućenosti do koje je došlo uslijed sudbonosnog loma između znanja i mišljenja« (str. 156). Filozofijsko-teologijsko djelo *Introductio in Eticam Christianam* Grge Čevapovića te njegov stav o odnosu teologije prema filozofiji, posebice Kantovoj, je prva tema sedmog poglavlja. Upravo zahvaljujući Zenkovu tekstu »'Ethica' Grge Čevapovića, filozofskoteološkog pisca modernističkog nagnuća«, oživljeno je ovo nepoznato i neobjavljeno Čevapovićevo djelo. Čevapović tako smatra kako se moralna teologija treba graditi u novom duhu, koji je omogućen zahvaljujući prije svega Kantovom praktičnom filozofijom. Druga tema u ovom poglavlju je prisutnost Kanta u hrvatskoj filozofiji. Hrvati su se upoznali s Kantovom filozofijom preko Horvathove knjige *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Kritik der reinen Vernunft* koja je objavljena 1797. godine. Ovdje svakako treba spomenuti i Stjepana Zimmermanna, neoskolastičara koji se polemički obračunava santom, dok je u 20. stoljeću Albert Bazala u trećem svesku svoje *Povijesti filozofije* obuhvatio cjelokupnu Kantovu filozofiju. Posljednje poglavlje posvećeno je Franji Račkom s kojim započinje ponovno oživljavanje filozofije na hrvatskom jeziku te ga zato »[...] ubrajamo među one filozofske pisce u nas koji su se prvi suočavali s problemom stvaranja hrvatskog filozofijskog jezika« (str. 209). Tekstom »Osvjetovljenje povijesnog mišljenja u (mladog) Račkog« završava knjiga. Rački se zarana zainteresirao za ideologiju hrvatskog književno-političkog preporodnog pokreta. On je svoje filozofsko-povijesne nazore iznio u eseju »Sredotočje povjestnice« koji je objavljen 1851. godine, tako Zenko zaključuje:

»Ako bih trebao naznačiti općeniti moment u istraživanju ranih radova Račkog, onda bih mogao reći da rezultat tog istraživanja upućuje na svojevrstni proces sekularizacije duhovnog i intelektualnog života u nas [...]« (str. 291)

Knjiga *Osvjetovljenje hrvatskog filozofskog duha*, etabliranog istraživača hrvatske filozofske baštine Franje Zenka, kroz obuhvaćanje širokog vremenskog i tematskog raspona, od 12. st. i Hermana Dalmatina, do 19. st. i Franje Račkog doprinosi revalorizaciji hrvatskog filozofskog duha.

Ivana Skuhala Karasman

Ankica Čakardić (ur.)

Privilegiranje rubova

Intervencije i prilozima feminističkoj epistemologiji

Centar za ženske studije,
Hrvatsko filozofsko društvo,
Zagreb 2010.

Zbornik *Privilegiranje rubova* urednice Ankice Čakardić je, s obzirom na širinu teme, dubinu njezina zahvata i dosegnutu kvalitetu izvedbe, teško predstaviti ukratko. Stoga ovih nekoliko bilježaka uz čitanje knjige predstavlja prije svega preporuku za njezino čitanje i promišljanje tema koje ona iznosi na vidjelo.

O samoj knjizi, tj. njezinoj strukturi, sadržaju i povijesti nastanka, najbolje govore riječi urednice Ankice Čakardić:

»Knjiga koja je pred nama nastala je kao ishod projekta radnog naslova 'Moć ženskih studija – Feministička epistemologija' koji je započeo 2006. i zabilježio se trajanjem od četiri godine. Početna, noseća ideja istraživanja je u cijelosti pratila tada pretpostavljeni naslov; valjalo je istražiti prednosti, naime 'moć' ženskostudijskoga obrazovanja, njegove epistemološke registre i radikalnosti, kriticizam pedagogije i njegove obrazovne metode. Ne bismo li opravdale početne premise i teze na kojima smo temeljile plauzibilnost projekta, u istraživačkoj intenciji smo se poduhvatile intervjuiranja tridesetdviju polaznica – odabranih po značajkama raznovrsnosti – različitih generacija Ženskih studija koje smo vodile u razdoblju od 2006.–2008. godine. Razgovori koji su težili metodi dubinskoga intervjuiranja i potom pomno transkribirani poslužili su kao temeljno štivo i osnovni motiv za podastiranje njihovih kritičkih analiza i čitanja.«

Na temelju provedenoga istraživanja nastalo je sedam tekstova koji su, ponovno riječima urednice, dosljedno pratili »rodnu dekonstrukciju znanja i teorije spoznaje« te kritički ispitali »razloge čestoga izostanka verifikacije Ženskih studija kao mjesta autoriteta znanja«. Posebna vrijednost knjige sastoji se u tome što se na njezinim stranicama promišlja koncept *ženskih (feminističkih, rodnih) studija* i njihova praksa, s naglaskom na iskustvo zagrebačkog Centra za ženske studije, koji je osnovan 1995. godine. Centar za ženske studije nije, naime, samo »siguran prostor za žene«, tj. »utočište za žene« i »sklonište u zavjetrini patrijarhata«, nego i alternativna obrazovna institucija, odnosno prostor alteriranja znanja i spoznaje. Kontinuirano potvrđivana ustrajnost u provedbi jednog epistemološko-etičko-socijalno-političko-edukativnog projekta kao što su Ženski studiji, nadograđena je, među koricama ove knjige, odvažnošću da

se taj projekt – od strane njegovih začetnica i aktivnih sudionica (»professoricastudentica« i »studenticaprofesorica«, kako kaže urednica), dakle, od strane samih protagonistica, ali uz pomoć rigoroznog kritičko-teorijskog aparata – propita, preispita i vrednuje. Knjigom se, među ostalim, dokumentira i potiče intergeneracijski dijalog na »feminističkoj sceni«, koji nije lišen napetosti, ali se one, upravo ovakvim pristupom, mogu pretvoriti u plodotvoran dijalog i polemiku.

No, daleko od toga da je ovdje postrijedi samo »interno« istraživanje, propitivanje i (re)valoriziranje zagrebačkog Centra za ženske studije i njegovog obrazovnog programa od strane voditeljica, predavačica i polaznica. *Privilegiranje rubova* je jedna od prvih, a svakako i jedna od najvažnijih i ubuduće nezaobilaznih knjiga o onome što se naziva *feminističkom epistemologijom*. Što je to *feministička epistemologija*, kao raskrivanje spolno-rodne i općenito kulturno-društvene uvjetovanosti spoznaje, saznajemo ponajbolje – osim u uredničnom uvodu knjige – kroz studije »Um i spol. Kontingencija feminističkoga koncepta socijalne epistemologije« Ankice Čakardić i »Feminističke teze o pristupima radikalnosti i politici spoznaje« Biljane Kašić. Obje nas upućuju u temeljna pitanja, probleme i koncepte feminističke epistemologije, tako da ta dva članka možemo smatrati nosivim stupovima ove knjige. No, to ne znači da bi čitanje knjige i upoznavanje s feminističkom epistemologijom smjelo zastati na ovim dvama ili trima tekstovima. Pojedini aspekti, dimenzije i perspektive feminističke epistemologije ekspliciraju se i u drugim tekstovima, bilo da je riječ o emocionalnom sloju spoznavanja (u članku »Osjećajuće spoznavanje« Korane Simonović), »mislećoj tjelesnosti« (u članku »Pokloni mi svoju gestu« Ive Nerine Sibila) ili jeziku, govoru i retorici (u člancima »Rod kao glagol ili o jeziku i rodnim identitetima« Rade Borić te »Govor bez isprike« Nataše Govedić). Izvor ove knjige, kao i moguća aplikacija feminističko-epistemološkog pristupa, progovara pak kroz drugi tekst Korane Simonović (»O spoznavanju u ženskostudijskom programu«), koji zauzima drugi dio knjige i zaključuje ovu knjigu, ali je ne zatvara nego upravo *otvara* prema čitateljstvu, čak i tzv. »širem čitateljstvu« kojemu je »tvrdi« teorijski pristup iz prvoga dijela knjige manje pristupačan.

Povezivanje pojmova *feminističke epistemologije* i *otvaranja* nije tek stilski motivirano, nego je i sadržajno opravdano. Jer feminističku epistemologiju treba pojmiti kao otvaranje jedne perspektive bez koje se ne može računati na cjelovitu spoznaju i cjelovito sagledavanje problematike spoznavanja. Naglašava-

nje feminističkog pristupa u epistemologiji nije pokušaj poopćenja jedne perspektive i koloniziranja čitavog epistemološkog područja, nego nastojanje da se stvori preklapajuće epistemičke krugove i epistemološka savezništva. U tom smislu, a na praktičkoj razini, može se tumačiti činjenica da su suizdavači ove knjige Hrvatsko filozofsko društvo i Centar za ženske studije, dakle, jedna stara, »ovjerena«, *mainstream* ustanova i jedna relativno mlada, »subverzivna« i, u pozitivnom smislu riječi, marginalna ustanova. U tome pronalazim nešto što je znakovito i za pothvat i projekt feminističke epistemologije uopće. Naime, feministička epistemologija posvećuje se onome što je istaknuto i naslovom ove knjige – *rubovima*, rubovima spoznavanja i znanosti o spoznavanju, primjerice, sferama tjelesnoga i emotivnoga, koje u tradiciji filozofiranja o spoznaji i spoznajnome nisu, dođuše, bile posve istisnute, ali bi se s pravom moglo reći kako su bile marginalizirane pod permanentnim pritiskom »umskog«, »spekulativnoga«, »objektivnoga« ili čak »egzakt-noga«.

»Privilegiranje rubova« spoznaje i spoznajnog univerzuma (spoznavajućih i spoznavanoga) je, kako pokazuje većina tekstova u knjizi, i *etička zadaća*, što znači da je feminističkoj epistemologiji gotovo inherentno naglašavanje moralne dimenzije spoznavanja, a zatim i epistemološke dimenzije etike.

Znanstveno artikulirani prijelaz od teorijskog/motrećeg prema praktičkom/djelujućem nije, pak, svršetak *radikalizacije* na kojoj inzistira feministička epistemologija, jer se ona ujedno stavlja i pod samozadani imperativ »epistemološkog aktivizma« (ili, obrnuto, »aktivističke epistemologije«), a i o tome svjedoči ova knjiga, budući da jasno ukazuje na aktivistički potencijal feminističke epistemologije. Ako igdje, onda ovdje možemo vidjeti da je aktivizam, kao građanski angažman, nemoguć ili, blaže rečeno, nepotpun i otežan bez skrupulozne teorijske pripreme. Klasične teze o supripadnosti, povezanosti i neodvojivosti teorije i prakse možemo pratiti u rasponu od Aristotelove izgradnje trijade teorije, prakse i poiesisa od suvremenih autora kao što su Hans-Georg Gadamer (»Teorija ne stoji naprosto u opreci prema praksi, nego je sama najviša praksa, najviši način bivanja čovjeka«) i Georg Picht (»Teorija je na koncu upravo najviša praksa i ujedno izvor svake istinske prakse«). Prevedemo li to na jezik feminističke epistemologije, mogli bismo reći, kao prvo, da je već i teorijska refleksija djelovanje, te kao drugo, da promjena spoznaje i promjena pogleda na spoznaju, spoznavajuće, kontekst spoznavanja itd., vodi prema socijalno-političkim promjenama, imajući u vidu

socijalnu, pa i političku uvjetovanost spoznavanja.

Zbornik začudnog naslova *Privilegiranje rubova* začudan je spoj »sirovog materijala« dobivenog istraživanjem te visokosofisticiranog teoretiziranja koje je nastalo na toj podlozi i koje je bilo potaknuto time, a rezultira osvjetljavanjem »mjesta koja su izvan očekivanih kućica znanja« (Ankica Čakardić), pod vidom »izabiranja margine kao prostora radikalne otvorenosti« (bell hooks).

Zaključno bih želio istaknuti da se nadam kako će *Privilegiranje rubova* biti čitano i iščitavano kako među »ne-feminističkom« publikom, kojoj nedostaju čak i osnovni pojmovi vezani uz feminizam i feminističku epistemologiju, tako i među feministkinjama i feministima, podjednako onima koji su skloniji teoriji i onima koji su skloniji društvenom aktivizmu. Za potonje (feminističke »teoretičare/ke« i »aktiviste/ice«) *Privilegiranje rubova* bi, u najmanju ruku, trebalo biti podsjetnik da se feminizam stalno nalazi u dvostrukoj opasnosti koju treba izbjegavati, a to je monoperspektivizam »stihijskog«, teorijski »nepotkovanog« aktivizma i »autističnog«, »nepraktičnog« teorijskog diskursa.

Hrvoje Jurić

Časopis Rijeka 16 (1/2011)

Tematski blok o Marku Antunu de Dominisu

Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci, Povijesno društvo Rijeka

2010. godina protekla je u znaku Marka Antuna de Dominisa (1560–1624) i obilježavanja lika i djela jednog od najznačajnijeg predstavnika hrvatske i europske crkvene i kulturne povijesti i njene baštine, crkvenog kneza, rapskog i senjskog biskupa te splitskog nadbiskupa, imenovanjem pape Klementa VIII; teologa, kontroverznog mislitelja i znanstvenika, sveučilišnog nastavnika, reformatora i heretika. U njegov spomen i oživljavanje njegova epohalnog djela i djelatnosti koji su obilježili teološko mišljenje i nauk 17. stoljeća pisalo se s različitih obzora i aspekata, stajališta i tumačenja – teorijskih i analitičkih, multidisciplinarnih, od kulturno

i političko povijesnih, crkvenih, filozofskih, prirodnoznanstvenih, do lingvističkih, retoričko-stilističkih i drugih. Održani su također zapaženi međunarodni znanstveni skupovi i objavljeni zbornici, kako u širem kontekstu o otoku Rabu, tako i o njemu (*Rapski zbornik*, JAZU, Skupština općine Rab, Zagreb 1987. i neke druge institucije, Filozofski fakultet Zadar, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb). Među posljednjima skup u Rabu, od 1. do 3. X. 2010., pod visokim pokroviteljstvom dr. Josipovića, predsjednika Republike Hrvatske, te u Rijeci 19. XI. 2010., znanstveni skup povodom 450. obljetnice de Dominisova rođenja.

Časopis *Rijeka* (16, 1/2011) Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci (gl. ur. akademik Petar Strčić) s područnom jedinicom u Puli i Povijesno društvo Rijeka, donosi priopćenja sa znanstvenog skupa u Rabu koji sadrži nove značajne rezultate istraživanja. Uvodnom se napomenom obratio mons. Ivan Devčić, riječki nadbiskup i mitropolit, potom Zlatko Komadina, župan Primorsko-goranske županije i Milan Moguš, tadašnji predsjednik HAZU. Nakon brojnih i zapaženih stajališta, mišljenja i prosudbi domaćih i stranih ranijih i sadašnjih historiografa o različitim aspektima njegova višeslojna opusa (vjera, teologija (Marijan Jurčević), filozofija, logika, filozofija znanosti, matematika, fizika, optika (Aleksandra Golubović), filozofija politike, polemički rad itd.), da navedemo tek nekoliko njih (kao što su to primjerice u nas S. Ljubić, V. Gortan, I. Supek, J. Turčinović, I. Golub, Ž. Dadić, F. Zenko, J. Kolaric, ili od stranaca I. Newton, J. W. Goethe i dr.), u ovom tematskom broju s jubilarnog skupa objavljena su priopćenja dvanaestoro autora koji u svojim tezama otkrivaju, podastiru, ističu i vrednuju doprinose, poruke de Dominisa i kao predstavnika novovjekovlja, novih renesansnih fizikalističkih ideja i preteče novih vizionarskih ideja današnjeg čovjeka i svijeta. Poimence su to ideja dijaloga, ekumenizma, temelja, pomirenja i jedinstva Crkve (M. Špehar), povratka izvornom kršćanstvu (M. Jurčević), toleranciji i slobodi mišljenja kao temelja novog jedinstva Europe. Tragični lik i sudbina ovog svestranog hrvatskog i europskog humaniste, njegov nauk u prijelomnim trenucima crkvenog i društveno-političkog života Europe (Franjo Šanjek), avanture i konačan neuspjeh njegove velike diplomatske vještine i velikog govorničkog talenta (Marko Medved), suodredili su obilježje i značaj njegovog kapitalnog životnog djela *De Republica ecclesiastica* u deset knjiga (1. i 4. objavljene u Engleskoj 1617., 5. i 6. u Francuskoj 1620., 7. i 9. 1622. u Hanauu, 8. i 10. neobjavljene, rukopis zagubljen), djela koje je imalo veliku

receptiju u europskim zemljama. Njihov sadržaj, teze i kontekst predmetom su višeslojnih i temeljitih analiza brojnih autora, ali, treba naglasiti, što ističu i sami autori, da usprkos svemu još uvijek nedostaje kompletan uvid u cjelinu Dominisova djela, predmet i metodu, narav i bit, te i konačni odgovori, premda je on sam već u svojim polemičkim i kritičkim djelima naslutio i predložio nova rješenja (prvobitne, izvorne duhovne kršćanske zajednice, odnosa svjetovne i crkvene organizacije i vlasti, njena ustrojstva, pitanja primata, hijerarhije, karaktera papinske vlasti, uprave kolegija biskupa i dr., M. Medved). Djelovanje i opus splitskog nadbiskupa u povijesnim prilikama Biskupije Senjske i Modruške za njegove uprave 1596.–1602., i uskočkog pitanja (Mile Bogović), i konteksta hrvatskih zemalja u crkvenog reformatora njegovog doba (Vesna Bauer-Munić), aktera njihove povijesti, bogatstva stvaranja i protoka ideja (mislitelja, pjesnika, književnika, umjetnika, znanstvenika, graditelja i glazbenika), doprinose boljem i dubljem poznavanju i razumijevanju de Dominisa u prostoru i vremenu, posebice obzirom na različite pristupe teološkoj njegovoj misli i danas sve više upitna određenja kao buntovnika i heretika, i njegovog isključivog sukoba s papom Urbanom VIII. i papinskog monarhizma u cjelini te sve jačeg priklona razumijevanju M. A. Dominisa od crkvenog reformatora i utiratelja novog puta Crkve i crkvene države (M. Jurčević).

Rapski Marko Antonije de Dominis, gledan u očima tradicije, roda i obitelji, genealoški je rodoslovni fenomen o kojem akribički znanstveno i utemeljeno raspravlja Petar Strčić, o pitanju njegove pripadnosti staroj plemenitoj obitelji porijekla starih antičkih rimskih patricija i srodnštva knezova krčkih (Frangipani, Gospodnetić), za što navodi bogata vrela, oblike prezimena i varijante (danas 240 Dominisa), ali ističući prve Dominise, podrijetlom Hrvate.

Podrobne obavijesne informacije biografsko-bibliografske naravi o školovanju, znanstvenom profilu, idejama, stajalištima, filozofskim i teološkim, metodama i pristupima, životnom putu, djelima de Dominisa i njihovoj recepciji, njegovim visokim crkvenim dužnostima i sudbini, najposlije o njegovu mjestu u kulturnoj i duhovnoj povijesti, predmet je brojnih priopćenja autora. Ističu se tako Dominisove nove ideje univerzalizma, humanosti, demokracije i autonomije u uređenju crkve i države, pomirenja religija i dijaloga, u svemu sljedbenika najviših vrijednosti europskog renesansnog humanizma i nositelja njegovih poruka aktualnih današnjemu svijetu i čovjeku.

Nisu mimoidene ni mnoge druge specifične i stručne analize vezane uz teme koje se odnose na okruženje i lokaciju Dominisova boravka. Primjerice je to opis Dominisove rapske palače kao urbanističkog kulturnog središta, o graditeljskom romaničkom i gotičkom slogu, njegovoj radionici i majstorima te njenu opisu i obilježbama, kao jednog od najvažnijih, izvrsno sačuvanih spomenika plodnog razdoblja kr. 15. i poč. 16. st., povijesnoj cjelini i susretu tradicija stilova i sjevernootočkih i gradskih karakteristika (Cres, Osor, Krk, Vinodol), kako to obrazlaže u svom priopćenju Marijan Bradanović, svojom analizom. Njime on daje nov prilog nastojanju očuvanja, vrednovanja, obnove i zaštite domaće nacionalne kulturne baštine, posebice njenoga graditeljskog naslijeđa na kojem su svoj životni vijek uspješno utrošili naši historiografi, povjesničari kulture i konzervatori povijesnih cjelina Omiša, Raba, Zadra, Splita, Dubrovnika, Trogira, Hvara, Brača i drugih gradova i otoka, njihovih urbanističkih i arheoloških spomenika, ljetnikovaca i ladanja (C. Fisković, M. Domijan i dr.).

Jedna od bizarnih i manje poznatih činjenica jest i ona o Johnu Owenu Dominisu iz 19. st., posljednjem upravitelju Havajskog kraljevstva, njegovoj biografiji, funkcijama i značenju u društvenom, kulturnom i političkom životu Havaja i njegovoj također svjetskoj slavi u nizu poznatih i slavnihičnosti generala, vojskovođa, kraljevskih dvorjanika, ali i advokata, pisaca, pjesnika, prirodoslovaca, glumaca (prilog Vinka Ribarića).

Posebno je značajan informativan prilog o zastupljenosti M. A. de Dominisa u domaćim enciklopedijskim i leksikonskim izdanjima od 1925. do 2009. (Mirjana Crnić), od Stanovjevićeve *Narodne enciklopedije* do pretežno izdanja Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«. Navedene su i prosudbe o opširnije obrađenim člancima u starijim izdanjima, ali i kasnijim ispravkama te o slabijoj zastupljenosti, obradbama i nedostacima novijih izdanja. Nije izostavljen ni kratak podatak o zastupljenosti de Dominisa u stranim enciklopedijama (talijanska, njemačka, francuska), ali bez analiza što bi tek omogućilo pravu i potpunu spoznaju o značenju i vrijednosti cjelokupnog njegovog plodnog opusa.

Ograničili smo se na kratak osvrt panorame novijih znanstvenih priloga o M. A. de Dominisu, osebujne i još uvijek intrigantne i kontroverzne ličnosti iz hrvatske nacionalne baštine čiji identitet višestoljetno sve više izranja iz zaborava. Time ujedno skrećemo i pozornost na potrebu i zadaće našeg proučavanja, vrednovanja i aktualiziranja cjelokupne naše tradicije, a time i našeg kulturnog identiteta.

Ljerka Schiffler

Adela Cortina

Etika minimumâ

Uvod u praktičku filozofiju

Demetra, Zagreb 2010.

Djelo koje je pred nama, osobito uzevši u obzir razvoj bioetike u Hrvatskoj, može biti vrijedno čitanja iz barem tri razloga. Prvo, riječ je djelu o etici koje dolazi iz hispanskog misaonog okružja – a takvi su prinosi, barem kada je riječ o filozofijskoj recepciji u nas, uistinu rijetki – izgrađenom u misaonom horizontu »takozvane« kontinentalne filozofije s posebnim osloncem na kantovske, a to, kada je u pitanju problem etike znači i deontološke pozicije, te pozicije izgrađene u filozofiji K. O. Apela. Drugo, ovdje kazano samo u ocrtu, karakter iznesene pozicije u knjizi umnogome je podudaran s konceptom integrativne bioetike, posebno u točki dijalogizma, holizma i karakteru fundiranja moralnosti, što zasigurno može biti od velike vrijednosti pri udubljanju u neke probleme unutar samog koncepta integrativne bioetike. I treće, autorica, španjolska filozofkinja Adela Cortina, zasigurno je jedno od utjecajnijih imena hispanse filozofske misli, a djelo koje smo dobili u prijevodu, kako svjedoči bilješka, doživjelo je do 2007. godine dvanaest španjolskih izdanja. Riječ je, dakle, preliminarno no ne i pretenciozno kazano, o vrlo važnom filozofijskom prinosu, koji dolazi iz nama relativno nepoznatog »filozofijskog svijeta«, a kojeg možemo čitati i kao štivo koje je, dakako bez pejorativnih prizvuka, uz to pisano iz *ženske* perspektive.

Dvije dimenzije ovog prikaza su sljedeće: prvo bismo htjeli ukazati na sadržaj djela, konkretno tematiku koju autorica obrađuje i neke posebnosti njenog pristupa. U tom pogledu dotaknut ćemo se dvaju sklopova. Prikazat ćemo autoričin uvid u problem etike i, drugo, primjenu konstruiranih etičkih koncepta uvida na dva osobito zamršena društvena sklopa: sferu onog političkog i sferu onog religijskog. Druga dimenzija ovog osvrtu, koja je ujedno nit koja se provlači kroz cijeli naredni tekst, vezana je uz prikaz dodirnih točaka koncepta etike minimumâ i koncepta integrativne bioetike.

Vrijedilo bi ovdje zastati i, za početak, potražiti odgovore na dva vrlo važna pitanja: zašto *etika minimumâ* i što je uopće, prema autoričinom shvaćanju, etika? Uzmemo li da je etika filozofijska refleksija o moralu, a moral *uputa* o ispravnom činjenju, suočimo li se s pluralizmom kao temeljnim zahtjevom vremena, ali

i s činjenicom mnoštva u praksi utemeljenih teorija koje sebi, ponekad s agresivnom isključivošću, pridaju ekskluzivitet ispravnosti, čini se razboritim postaviti zahtjev za *minimumom koherencije*. Odatle počinje potraga za etikom minimuma, no kako shvaćenog minimuma? O tome autorica kazuje sljedeće: »etički minimumi« nisu »minimalistički«;

»... ne sastoje se od neke vrste moralne rasprodaje početkom siječnja. Naprotiv, oni nastaju iz svijesti da u društvu jedni od drugih možemo iziskivati samo tē minime pravednosti, – one za koje smo već dali barem verbalni pristanak i koji su utemeljeni na osjetilnom rezonu. Maksimalne ne možemo iziskivati, no oni su plodno tlo na kojemu se hrane minime, na njih možemo pozivati, a taj poziv trebali bi upućivati oni koji doista vjeruju da su spomenuti maksimumi odgovor na težnju za srećom.« (str. 17)

Minimum dakle, nije najmanje što možemo tražiti, nego radije *najviše* što možemo tražiti od svih, bezimno. Ostaje za razriješiti, i to na tragu ranije postavljenog pitanja *što je etika?*, sklop problemâ odnosa morala i etike. Etika je, ukratko kazuje autorica, filozofija morala. Vrijedi postaviti ključno pitanje: *kako?*

»I doista, ne valja poticati brkanje s moralistima, jer zadatak etike nije izravno ukazivati ljudima na ono što trebaju činiti. No isto tako ne možemo dopustiti da nas se poistovjeti s historičarima (pa čak ni s historičarima etike), niti s neovisnim naratorima tuđeg mišljenja, s aseptičkim jezičkim analitičarima ili sa znanstvenicima. Premda etika nikako ne može bez morala, bez historije, bez lingvističke analize i bez rezultata znanosti, ona ima vlastiti predmet kojim se može baviti samo kao filozofija, i to, kao – *filozofija morala*.« (str. 30)

Nedvojbeno, moral je predmet etike; etika se značajno razlikuje od moralistike; zadaća etike nije promicanje jednog, posebnog morala. Ili, autoričinim riječima, predmet etike

»... po mom se sudu, dakle, sastoji od *preuzimanja svijeta morala u njegovoj specifičnosti i od refleksivnog davanja razloga istom*, a u svrhu porasta znanja ljudi o samima sebi, a time i njihove slobode. Ovakva zadaća nema izravnog utjecaja na svakodnevni život, ali zato ima moć da osvijetli stvari, moć svojstvenu filozofiji, koja je nezamjenjiva na putu prema slobodi.« (str. 33–34)

Vratimo se, tražeći rasvjetljenje odnosa etike i morala, jednim pitanjem unatrag: *što je moral?* Autorica kazuje:

»... ljudske potrebe i interesi čine *sadržaj* morala; međutim, time nije riješeno *pitanje forme* morala, nije jasno kako moralno odlučiti koji su to interesi čijem zadovoljavanju treba dati prednost, niti prema kojem kriteriju se određuje je li neka odluka moralno ispravna ili nije.« (str. 60)

Ovdje nam se, vidljivo kroz autoričin prikaz, otvara novi sklop problema; ilustrirajmo ga

pitanjem: čime se i kako točno etika bavi kada se bavi moralom? Kako vidimo, nije samo riječ o sadržaju morala, nego prije o – formi morala. Ovo je ujedno pitanje o svrsi etike, a odgovor na nj bismo mogli, autoričnim mislima, razložiti ovako: predmet etike je forma moralnosti, a svrha etike je pronalaženje dostatnog razloga forme morala. Ako je moralnost bit morala, dakle unutrašnji konstitucijski moment onoga što moral jest i što jedino može biti, ako je moral zahtjev za ispravnim činjenjem unutar nekog socijalnog i kulturnog horizonta, ako je etika filozofija morala na način da pita za mogućnost forme postojanja tog morala, mimo konkretnih partikularnih određenja, ne čini nam se neprimjerenim, na tragu autoričine misli, postaviti sljedeće pitanje: kako je moguće utemeljiti etiku da bi ispunila gore ocrtanu svrhu? Prolazeći mimo svih zamki mogućnosti utemeljenja, autorica postavlja dva stupa mogućeg utemeljenja: racionalnost i refleksivnost. U ovoj poziciji diskutira s brojnim pravcima mišljenja, primjerice scijentizmom i kritičkim realizmom, a raspravu o racionalnosti etike poentira sljedećim riječima:

»... mogućnost znanstvene objektivnosti oslobodne vrednovanja, ne samo da ne isključuje, nego i pretpostavlja intersubjektivnu validnost etičkih normi. Nema smisla iziskivati aksiološku neutralnost empirijske znanosti, u ime objektivnosti, a da nismo pretpostavili da objektivnost treba dosegnuti. No, oprečno kritičkom racionalizmu, ovo trebanje valja racionalno utemeljiti. Ako nastojimo da znanstvena postignuća budu intersubjektivno valjana, tad mora biti moguće da budu intersubjektivno valjane i norme pretpostavljene u zajednici znanstvenika, a ne da one budu subjektivno valjane, kao predracionalne odluke. U potonjem slučaju znanost bi bila decizionistička.« (str. 104)

Ovdje je, u ocjeni ili, bolje, prikazu autoričine misli, potrebno upozoriti na dimenziju ne-racionalnosti, osjećajnosti ili, kako kazuje autorica – *dimenziju srca*, koju etička misao mora nositi. Neka za sada, slijedeći autoričinu misao, bude kazano, a protivno misli kritičkog realizma, da nije moguće zaobići subjektivna ljudska stremljenja i inklinacije volje u procjeni valjanosti etičkog mišljenja, ili bolje, filozofijske refleksije o *onom etičkom*. Ostaje jednostavno, ali ujedno iznimno važno pitanje: kakvo utemeljenje etike autorica predlaže? Dvije su dimenzije odgovora. Autoričnim riječima, zalažemo se za »filozofski model utemeljenja ili fundamentacije koji nije fundamentalistički, nego *holistički*, i to i zato što, držimo li se različitih logičkih nivoa pojma 'temelj' koje je Hegel predstavio u *Znanosti logike*, posljednji od njih odgovara filozofskom nivou« (str. 114). Ukoliko nadalje pitamo o racionalnosti takvog temelja, autorica odgovara:

»... ako jednostrano utemeljenje nije dostatno, to jest ako nije racionalno, to je stoga što nijedan od temelja koje ono nudi nije pojam. Autentično utemeljenje morala bit će, stoga, ono koje pokuša ponuditi logički povezan skup odredbi koje omogućuju moralnost. Filozofsko utemeljenje morala bit će ono koje sistematski obuhvati sve odredbe koje su nužne za uspostavljanje koherencije praktičkog područja, jer će ta koherencija ponuditi dostatni razlog.« (str. 119)

Ovdje vidimo dvije dimenzije utemeljenja: holizam i integrativnost. I ovim se problemima smjeramo vratiti na kraju prikaza. Istaknimo radije jedan aspekt gore ocrtanog problema: riječ je o juridičkom formalizmu u utemeljenju etike. Pitanje je zapravo sljedeće: koliko je predloženi način utemeljenja etike logički održiv, i je li uopće? Autorica tvrdi da jest, i to potvrđuje sljedećim riječima:

»U ovoj epohi racionalnog junsnatalizma justifikacije morala ne pribjegavaju načelima materijalnog tipa, *nego formalnom načelu uma*. Budući da nema posljednjih neupitnih načela, legitimatorsku, utemeljiteljsku snagu imaju formalni uvjeti, – a ne materijalna načela, – justifikacije. Kako bi utvrdio da li je neka norma moralna ili ne, svaki subjekt mora je podvrgnuti formalnom postupku: ispitati ima li *ona formu uma*, to jest, – *je li univerzalna, bezuvjetna, odnosi li se na osobe smatrajući ih pritom svrhama i uzima li u obzir ne samo svakog pojedinca, nego i sveukupnost pojedinaca*.« (str. 141)

Ovdje, makar marginalno, moramo konstatirati još jedan zamršen sklop problema koji se očituje kroz odnos juridičnosti i uma. Ovdje možemo ponoviti autoričinu misao koja kaže da je moralno područje više juridičko nego područje srca.

Kako smo ocrtali na početku prikaza, autorica ovako shvaćenu konstrukciju morala primjenjuje na dva područja: onom političkom i onom religijskom. U političkom području, gdje elaboracija etičke misli nosi podnaslov »Jedan moral za demokraciju«, autorica primarno prikazuje proces nastanka moderne, laičke države. Veliku pažnju, posebno s gledišta uloge uma u društvenim procesima, posvećuje problematici prosvjetiteljstva. U toj elaboraciji, osim razloga sloma prosvjetiteljskog projekta, autorica ocrtava dimenzije pluralnosti i dijaloga kao nužni uvjet održivosti suvremenog post-proto-konfesionalnog društva. Također posebnu pažnju pridaje problematici etičke justifikacije prava, a u tom procesu središnju ulogu igra reaktualiziranje koncepta »osobe« kao juridičkog ključa u stvaranju pojedinca kojeg, u kantovskom okusu, odlikuju obilježja autonomije i cjelovitosti, što pak u društvenim odnosima jedino može biti temelj solidarnosti i pravednosti.

U posljednjem dijelu knjige, znakovito naslovljenom »Etika bez religije?«, autorica se vraća problematici prosvjetiteljstva. Vidimo

da je kritika koncepta slobodne umne individue, kako je prosvjetiteljstvo vidjelo čovjeka, važno polazište i u autoričinom prikazu uloge religije u suvremenom društvu. Ukoliko autoričina kritika prosvjetiteljstva počiva na kritici koncepta uma, kao preširokog gledanja na čovjekove misaone mogućnosti, i ukoliko postoji realna nedostatnost koncepta koji bi, barem u socijalno zadovoljavajućoj mjeri s gledišta pluralizma, zadovoljio potrebe čovjekovog duha za onim što izlazi izvan granica uma a ne može se, opet s gledišta pluralizma, smatrati iracionalnim i stoga ništavnim. Stoga je potrebno naći pravce razvoja etike kojoj bi racionalnost mogla biti integrirana s religijskom vjerom. Tomu je tako ne samo zato što je vjera

»... kroz povijest činila obnoviteljski poticaj za um, nego treba, povrh svega, um podvrgnuti 'slobodnom i javnom ispitivanju', jer nijedan dosadašnji model racionalnosti ne zna 'dati razlog' te tobože utjelovljene datosti, apsolutne vrijednosti čovjeka. Ako se vjera treba podvrgnuti kritici uma, ona jednako tako treba kritizirati nekoherentnost uma, nesposobnost za sistematsko utemeljenje vlastitih tvrdnji.« (str. 273)

Potrebno je dakle težiti koherentnosti budući je to ujedno zahtjev i racionalnosti i pluralnosti.

Vrijedi na kraju istaknuti nekoliko, tijekom ovog prikaza ocrtanih dimenzija koje nam se u sagledavanju etičke problematike čine iznimno značajnima. U tom bi pogledu vrijedilo, osobito imajući moguću usporedbu etike minimumâ i integrativne bioetike pred očima, istaknuti nekoliko stvari. Prvo, obje pozicije polaze od konkretnog problema suvremenog čovjeka. Naime, današnjica traži i od filozofije da protumači neke znakove vremena i pruži čovjeku orijentir u traganju za smislom. Glavni putokaz, uzevši u obzir njenu normativnu narav, trebala bi pružiti etika. Drugo, nije moguće proći mimo mnoštva teorija koje za sebe traže ispravnost, a koje istovremeno pretendiraju na primat. Obje pozicije, etika minimumâ i integrativna bioetika, počivaju na dijaloškoj i holističkoj platformi integracije među brojnim pozicijama, ne zagovaraju jednu, tradicijom ili političkim borbama dosegnutu misaonu poziciju. Važne pozicije su ovdje Hegelova i filozofija Ortege y Gasseta. Treće, važan aspekt podudarnosti je odnos prema metaetičkim i jezičko-analičkim pozicijama. Dva su konkretna očitovanja ovog stremljenja: bavljenje konkretnim problemima života čovjeka u vremenu i normativnost pozicije. Ovo drugo posebno je vidljivo u odnosu prema juridičkim konceptima. Mogli bismo zaključiti da upravo u ovoj točki u obje pozicije naziremo aristotelovsku komponentu. Četvrto, i ne najmanje važno, obje pozicije

izgrađene su u okrilju kontinentalne filozofske pozicije.

Na kraju, ne treba dalje govoriti o važnosti ove publikacije: ona uistinu popunjava prazan prostor u registru etičke literature. Zasižno će biti od velike koristi mnogima koji traže odgovore na pitanja o ispravnosti življenja, bilo profesionalno, kao etičari i filozofi, bilo *privatno*, kao za dobro zainteresirani ljudi. U tom pogledu sljedeće autoričine riječi mogu poslužiti kao putokaz.

»Zato smo se [neki od etičara] skromno sklonili u jednu etiku minimuma, te se ograničavamo na to da svojim slušateljima i čitateljima kažemo: Kad odlučujete o normama koje će u vašem društvu upravljati suživotom, vodite jednakog računa o interesima svih na koje te norme utječu, i nemojte se zadovoljiti faktičkim paktovima, koji su unaprijed izmanipulirani, i u kojima svi ne raspolažu istim materijalnim i kulturalnim nivoom niti istom informacijom.« (str. 327–328)

Tomislav Krznar

Lino Veljak

Prilozi kritici lažnih alternativa

Otkrovenje, Beograd 2010.

U svojoj novoj knjizi Lino Veljak objedinjuje niz rasprava i članaka nastalih u razdoblju od 2003. do početka 2010. godine. Stanovita heterogenost tema obrađivanih kroz relativno duže razdoblje isprva nameće pitanje o (in)konzistentnosti sadržaja, no autorova sugestija već u kratkom predgovoru upućuje na vjerojatni odgovor. Naime, nekoliko ekskursu u završnom dijelu knjige – okupljenih pod naslovom »Još neki prilozi kritici lažnih alternativa« – samo eksplicitnije ističu razumijevanje filozofije na tragu njena praktičkog smisla i kritičke tradicije koja promišlja povijest i njenu aktualnost. Naravno, s one strane bilo kakvog pukog pragmatizma ili površnog aktivizma, svi članci i dalje na filozofiji primjeren način tematiziraju probleme filozofije. Neskriveni otklon od tradicionalističkog razumijevanja filozofije pritom nije povezan samo s Karlom Marxom i Milanom Kangrom, odnosno tradicijom časopisa *Praxis* i Korčulanske ljetne škole. Srodno razumijevanje filozofije moguće je prepoznati, primjerice, i kod Foucaulta, koji piše o »kritič-

koj tradiciji« – među čijim predstavnicima izdvaja i Hegela i autore frankfurtskog kruga – kao »ontologiji sadašnjosti« ili »diskursu o modernitetu«. Riječ je o sasvim političkoj i povijesnoj filozofiji, koja – Nietzscheovim riječima – teži postati nešto bitno »više od nekoga unutrašnje suzdržanoga neaktivnog znanja«. Ipak, u izvjesnom otklonu u odnosu na potonjeg autora i postmodernizam, treba kategorički ustvrditi da se Veljakova filozofija hrani zdravom jezgrom prosvjetiteljstva kao emancipirajućeg i antidogmatskog mišljenja. Donekle preciznije, nadovezuje se na dugačku tradiciju humanističke paideje koja seže od Sokrata preko njemačkog idealizma do Marxa i, u tek uvjetno užem kontekstu hrvatske filozofije, Kangrgina povijesnog mišljenja. Štoviše, moglo bi se reći, riječima koje autor – doduše, u perfektu – rabi u slučaju jednoga drugoga našeg filozofa; naime, da je i on

»... filozof koji zagovara suverenost kritičkog duha. A to znači: priziva jedino ono što nas sve skupa može spasiti od prijetećeg bezdana.« (str. 178)

Za odgojnu funkciju filozofije – koju Veljak nikada ne pušta iz vida – posebno je dragocjena preglednost i jasnoća formulacije izraženih stavova. Kristalna, obzirom na krajnje mogućnosti jasnoće u pravoj filozofiji koja kao osnovnim oruđem raspolaze s umskom argumentacijom. U tim okvirima, kategorička snaga zaključaka – vezanih uvijek uz humanističku zadaću izmjene svijeta – potvrđuje se s one strane ispraznog relativizma i poslovične nedokazivosti filozofskih iskaza. Bez jeftinih ustupaka naivnom i bezukusnom optimizmu, izloženo mišljenje je u prepoznatljivo duhovitom stilu prožeto elementima zrelog skepticizma, pa povremeno čak i eksplicitnog kulturnog pesimizma koji se poziva i na poznatu Nietzscheovu frazu o nihilističkom širenju pustinja (str. 137). Drugim riječima, knjiga donosi toliko potrebnu dijagnozu vremena, i to na način dobrim dijelom pristupačan i potencijalno široj publici koja ne prati redovito periodiku i stručnu literaturu zaokupljenu aktualnim temama koje Veljak s lakoćom i pregledno analizira i povezuje. Pritom propedeutička jasnoća stila nimalo ne ide na štetu relevantnosti sadržaja – što je, nažalost, prava rijetkost u suvremenom filozofijskom/teorijskom i kritičkom diskursu. Bitna poveznica tema je uvid u antitetičku solidarnost lažnih alternativa – počevši od metafizike i ideologije na apstraktnijoj razini, pa sve do one između »rata protiv terora« i fundamentalizma na prizemnijoj razini. Kako prividne antiteze o kojima je riječ pritom tvore organsko jedinstvo sa zbiljnošću dominacije, nasilja i represije, namjera je knjige da doprinese jača-

nju svijesti o lažnosti lažnih dilema iza kojih ne stoji drugo doli nihilizam koji »pokušava uništiti moć otpora i prepustiti nas zaboravu naših autentičnih mogućnosti« (str. 7).

Obzirom na naglašeni filozofski interes za aktualnim, nemoguće je izbjeći globalnu financijsku krizu koja je posredno reaktualizirala Marxovu filozofiju. Glavni uzrok treba tražiti u dominaciji špekulativnog kapitala, deindustrijalizaciji i svojevrsnom financijskom inženjeringu – »prelijevanju iz šupljeg u prazno« (str. 110) – s ciljem ubrzanog stjecanja profita koji se dalje oplođuje jedino u novim burzovnim mešetarenjima. Ovu situaciju inače solidno objašnjava Oscarom nagrađeni film *Inside Job* (2010.), ali još kudikamo kompleksnije – i što se tiče uzroka i što se tiče posljedica – razlaže američka igrana serija *Zica* (*The Wire*), okončana upravo u godini izbijanja najnovije krize kapitalizma. Na popularnijoj teorijskoj razini istu problematiku pokriva knjiga – i istoimeni dokumentarni film – *Doktrina šoka* kanadske novinarkice i društvene aktivistkinje Naomi Klein. Riječ je o deindustrijalizaciji, fleksibilizaciji radne snage, radikalnom smanjivanju socijalnih fondova, deregulaciji bankarskog poslovanja – dakle, oslobođenju kapitala i istodobnom smanjivanju zaštite za žrtve tržišnih zakonitosti. Ukratko, glavna žrtva promjena u konceptu liberalne demokracije do kojih je došlo tijekom 1980-ih (»zaslugom« ekonomijsko-političkog reganizma, tačerizma, Čikaške škole, teorijsko-političkog neokonzervativizma – pojednostavljeno, neoliberalizma) je socijalna država. Osobito na našim, tranzicijskim stranama, vrlo rijetki još nisu iskusili gorke blagodati spoznaje o darovima što ih donosi neoliberalna globalizacija, dok o prisebnosti i otpornosti duha uz autora kod nas svjedoče i Krivakov *Protiv!*, brojni temati u časopisima poput *Zareza* i drugi dobri primjeri. U vrijeme urgentne potrage za alternativom dominantnom neoliberalizmu, reaktualizacija ljevice i ideje socijalizma nameće se neumoljivom logikom. Ipak, obzirom na pomodarske aspekte novoga intelektualno-političkog vala, autora interesiraju pitanja o smislu pojma ljevice i o pravoj naravi socijalizma pri njegovim recentnim invokacijama. Prije svega, imamo posla s dvostrukom sustavnošću ideološkog iskrivljavanja: prvo, u dogmatskom diskursu partijske moći iz razdoblja »realnog socijalizma«, i drugo – u razdoblju nakon 1990. – u vidu raznih nacionalističkih i neokonzervativnih pokušaja da se Marx predstavi kao svojevrsni Staljinov i Titov savjetnik, te time potpuno diskvalificira kao filozof. Dogmatskom marksizmu Veljak još u svojoj prvoj knjizi *Horizonti metafizike* (1979.) otvoreno dobacuje Marxovu tvrdnju: »Ne, ja nisam marksist«. Kategorički je auto-

rov stav da onaj tko u Marxovu djelu traži neupitnu istinu ili jednoznačni putokaz nije od ovoga ništa razumio. Štoviše, dogmatski pristup jednostavno nije primjeren ni bilo kojem drugom ozbiljnom misliocu. Posljedica ideoloških zabuna i travestija u konačnici vodi konstataciji da historijski socijalizam prošlog stoljeća nije održivo povezivati s Marxom i vrijednostima ljevice. Naime, ukoliko su vrijednosti desnice hijerarhija, red i poredak, ili primat nacije i države nad pojedincem, autor zaključuje kako je u realnom socijalizmu »apsolutno dominirao duh desnice« (str. 124). Na relativnost ove dihotomije Veljak je pomoću Norberta Bobbija ukazao još u svojoj prethodnoj knjizi *Od ontologije do filozofije povijesti* (2004.), upozorivši tom prilikom da se »dvojestvo desnica–ljevice ne bi smjelo koristiti bez ‘poprečnog dvojestva’, izvedenoga iz antiteze demokratske i nedemokratske metode« (str. 94).

Stoga alternativa neoliberalnoj globalizaciji nema druge doli potražiti put kojim bi se uspostavila »dinamička ravnoteža slobode, pravednosti i solidarnosti, na tragu obnavljanja zajedničkih korijena izvornih ideja socijalizma i liberalizma« (*Prilozi kritici lažnih alternativa*, str. 125). Autoru je prilično beznačajno hoće li se pritom uopće još koristiti riječi kao što su ljevica i socijalizam. No, od sudbinske je važnosti hoće li se uspostaviti mehanizmi demokratske kontrole nad središtima svjetske moći koja su slobodna od bilo kakve kontrole i stoga u sebi nose rizik nezamislivih katastrofa. A što se tiče demokracije, mogućnost razrješenja njenih aktualnih antinomija autor primarno prepoznaje u odlučnom inzistiraju na nužnosti konsenzusa da demokracija nema alternative. Ovaj konsenzus je k tome potrebno proširiti potragom za potencijalno nestabilnim »optimalnim ravnotežama«, uvijek ovisnima o specifičnim kontekstima – no, u svakom slučaju, s one strane lažne alternative između imperativa obrane demokracije i imperativa zaštite demokratskog poretka koji u svijetu nakon 11. rujna vodi u besprincipijelni pragmatizam. Problem je u tome što spomenuti fenomen antitetičke solidarnosti pojačava i uslođnjava krhkost i antinomičnost demokracije, te stoga predstavlja najveću prepreku na putu prema svijetu koji bi bio slobodan od lažnih alternativa i rastućeg nihilizma. Naime, konsenzus o demokraciji kao najboljem mogućem poretku nipošto nije univerzalan, a narušavaju ga nezadovoljnici i urotnici različitih vrsta: dio njih deklarativno prihvaća postulate liberalne demokracije, svejedno sanjajući o »autentičnoj« organskoj zajednici, relativno beznačajan dio podgrijava nostalgiju za obnovom real-socijalizma, dok značajniji dio s respektom komemorira olu-

pine desnih totalitarizama. Od njih se indis-krecijom i brutalnošću razlikuje druga vrsta urotnika, u globalnom rasponu od islamskih fundamentalista do neonacističkih skupina sa Zapada. Ukratko, antitetička solidarnost danas poglavito funkcionira logikom po kojoj ekstenzija državne i globalne represije – legitimirane obranom demokracije – fundamentalistima širi prostor pridobivanja novih sljedbenika. Prikriveni urotnici mogu iskoristiti nezadovoljstvo »gubitnika globalizacije« da bi suzbijali svaku kritičku riječ i liberalnu demokraciju u konačnici zamijenili totalitarizmom nadahnutim poretkom. Teško da je to moguće efektivnije izraziti negoli sam Bin Laden u jednom od svojih video priopćenja:

»Od 11. rujna naovamo, mnoge su američke političke odluke potpale pod utjecaj mudžahedina, i to zahvaljujući Alahu, Najvećemu. I kao ishod toga, ljudi su otkrili istinu o tome, ugled tih politika se pogoršao, njihov je utjecaj općenito nestao, ekonomski je usahnuo, premda se neki naši interesi preklapaju s interesima velikih korporacija kao i s onima neokonzervativaca, unatoč drugačijim namjerama.«

Uvid u antitetičku solidarnost, prema Veljaku predstavlja osnovnu pretpostavku za razumijevanje aktualnih procesa, kako na globalnom, tako i na nacionalnom ili regionalnom planu. Dok paradigmatički primjer ove prividno paradoksalne solidarnosti predstavlja svojedobni savez Hitlera i Staljina, nije potrebno puno mašte da bi se obrazac ispunio likovima poput Busha, Bin Ladena, Breivika, Wildersa – ili pak nekim setom sastavljenim od nerijetkih domaćih aduta. Nema spora da je demokracija ugrožena iznutra i izvana, na što nas je nedavno upozorio i Rob Riemen u *Vječitom povratku fašizma*.

Stoga je, nasuprot plitkim antiglobalizacijskim povicima – koji su »tek puka lažna alternativa neoliberalnoj apologetici i njezinoj antitetičkoj solidarnosti naličje« (str. 105) – pravo pitanje ono o izgledima za alterglobalizaciju. Konkretnije, za globalizaciju solidarnosti, pravde, ljudskih prava i odgovornosti. Usprkos tome, toliko puta potvrđena praktična mudrost nam »govori da nikad ne može biti tako loše da ne bi moglo biti još gore!« (str. 149). Već gola statistika o globalnoj (ne)rasprostranjenosti makar formalne parlamentarne demokracije djeluje otrežnjujuće, sileći na sljedeću konstataciju: »demokracija je prije iznimka negoli normalno stanje čovječanstva« (str. 131). Drugim riječima, treba se pripremiti za kišu, jer pesimistički scenariji imaju inicijativu, kao i vjerojatnost pojave novih totalitarizama u odnosu na mogućnosti žuđene alterglobalizacije. Umjesto suludog i nezrelog radovanja urušavanju globalizirana svjetskog poretka utemeljenog na neoliberalizmu, potrebno je

produbiti uvid u modalitete i mehanizme realizacije antitetičke solidarnosti. Traženi projekt zahtijeva analizu centara moći i interesnih mreža koje obuhvaćaju globalizirano čovječanstvo, što nužno podrazumijeva i proučavanje motivacijskog utemeljenja vladajućih ideologija i logike monopoliziranja prava na interpretaciju identiteta. Autor nema dvojbi da je liberalna politička teorija nedostatna za taj pothvat. Njena nemoć se iskazuje kada liberalna demokracija prelazi granice puke proceduralnosti u javnoj sferi: naime, po pitanju pravde koja nije tek juridička, po pitanju solidarnosti koja nije puko milosrđe radi spasa vlastite duše, ili pak vezano uz pitanje o mogućnosti stjecanja otpora na medijsku manipulaciju koja je usklađena s interesima centara moći. U uvjetno užem kontekstu filozofije, Veljakova je kritika nedostataka liberalne teorije utemeljena u kritici normativne etike i normativne politike. Problem je u tome što fundamentalno razdvajanje »vrijednosno-neutralnih« znanosti u odnosu na filozofiju, humanistiku i sociopolitičku sferu, olakšava da i dalje kao jedini »univerzalni« i »objektivni« prijedlozi pri donošenju važnih odluka prolaze oni koji se danomice iskazuju sve destruktivnijima. Stoga se obrana demokracije mora utemeljiti u »obnovljenom jedinstvu praktičke filozofije« (str. 151) – dakle, u jedinstvu etike, ekonomike i politike. Taj su imperativ prevladavanja jaza između »činjenica« i »vrijednosti« na različite načine eksplicitno istaknuli i brojni mislioci zabrinuti za usud suvremenog svijeta, poput Immanuela Wallersteina, ili kod nas Kangrge i Milana Polića.

Inače, prve dvije rasprave u knjizi posvećene su položaju čovjeka u klasičnoj i novovjekovnoj metafizici, pri čemu se druga rasprava fokusira na specifičan položaj žene, kako u tradiciji ontologije tako i u novijoj feminističkoj ontologizaciji rodne razlike koja, prema autorovu sudu, predstavlja tek apstraktnu antitezu klasične metafizike. Uvodna rasprava može se smatrati bitno filozofijskim utemeljenjem kritike aktualnih fenomena o kojima je prethodno u ovom prikazu već bilo riječi. Metafizika kao lažna alternativa prema autoru je mišljenje gotova i zatvorena svijeta, gdje se danost postojećih hijerarhija uzima kao »samorazumljiv okvir bitka i mišljenja, opstanka i života« (str. 13). Metafizika zadobiva svoju malignost uzdižući partikularno na razinu općosti: u dugoj tradiciji osporavanja ljudskosti barbarima ili ženama, na djelu je uvijek logička pogreška *pars pro toto*. Uvid da je upravo u tome najdublji korijen metafizičkog zla prisutan je još u *Knjizi postanka*, gdje se zlo u svijetu izvodi iz pobune stvorenja kao pokušaja posebnog bića da se postavi na mjesto apsolutnog bića. Kako

i praktični katolik J. R. R. Tolkien u uvodu svojega *Silmarilliona* kroz pobunu Melkora (Morgotha) protiv Ilúvatara analogno prikazuje istu stvar, zanimljiv je autorov spomen najmoćnijeg Melkorovog sluga, Saurona, kao »zla gospodara« (str. 178). S one strane autorove prirodne duhovitosti i nerijetko jetke ironije, takva mjesta nesumnjivo valja promatrati u istom kontekstu s Kangrginom i Kuvačićevom interpretacijom Isusa Krista, ili imajući u vidu niz drugih srodnih reaproprijacija kršćanstva u suvremenoj kritičkoj filozofiji (Badiou, Žižek, Gunjević, Agamben, Vattimo i dr.). Kako bilo, upozorava Veljak, u punom se smislu zločudnost metafizike iskazuje tek u modernim vremenima, kada pojam *čovjek* u antropocentričkoj metafizici dobiva obličja kolektiva izvedenih iz diferencijacija unutar sfere ljudskog (rasa, klasa, nacija, partija itd.). S druge strane, apsolutizacija atomističkog individualizma okreće se svojim posljedicama protiv zbiljske individue, lišene mogućnosti otpora svemu što njena formalno zajamčena prava faktično svodi na pravo jačega (str. 17–18). Postmoderni relativizam je također lažna alternativa, budući ovaj zajedno s formama stare metafizike izbacuje i um – taj jedini istinski instrument detekcije korijena ekspanzirajućeg nihilizma. Um jedino valja osloboditi od robovanja metafizičkim utvarama, koje su prisutne i u onome što naizgled nema nikakve veze s bilo kakvom metafizikom. A upravo je u potonjoj žarište bolesti u koje treba intervenirati, bez čega svaki drugi lijek – primjerice, politički korektan govor – zastaje na razini puke palijativnosti.

Na putu izlaska iz zatvorena kruga metafizike i njena redukcionizma, Veljak ukazuje na postojeće pretpostavke za oblikovanje takvog identiteta koji će antinomijama epohe i lažnim alternativama suprotstaviti moć praktičnog uma. Riječ je o pluralno diferenciranom identitetu koji dijelom podsjeća na Edgara Morina i njegovo načelo *unitas multiplex* iz *Odgoja za budućnost*. No, to je ujedno zahtjev za zbiljskom alternativom različitim inačicama metafizike i njima primjerenim praksama

»... perpetuiranja raznolikih inačica reprodukcije samosvrhovite moći kao razorne i samorazarajuće nadmoći. Temelj pluralne diferenciranosti nije pak ni *čovjek kao takav*, ni *muškarac kao takav*, ni *žena kao takva*, ni androgin, ni bogočovjek, ni bogožena; naprotiv, taj temelj valja potražiti isključivo u zbiljskim ženama i zbiljskim muškarcima, koji žive zbiljske živote u višestrukoj i mnogostrukoj povezanosti, isprepletenosti i suprotstavljenosti, unutar i preko spolnih, rodnih i svih drugih granica i razlika, i koji sve to žive unutar zatečenih i iznova (u ovom ili onom obliku) uspostavljanih neravnoteža moći.« (str. 38–39)

Bez fundamentalne kritike metafizike – autoru instruktivan primjer predstavlja Kangrgina

kritika – postojeće neravnoteže moći nije moguće dovesti u pitanje, pa i usprkos najboljim namjerama. U tom slučaju osuđeni smo na vrtnju u začaranom krugu lažnih alternativa.

Knjiga sadrži i članke posvećene filozofiji povijesti, gdje se prvi – posvećen Nikolaju Berdjajevu – tematski nadovezuje na prethodnu kritiku metafizike, dok drugi članak cikličke filozofije povijesti Ibn Halduna i Giambattista Vica kontekstualizira posebice u okviru povijesnog razvoja filozofije na Mediteranu. U slučaju ruskog filozofa povijesti, Veljak s jedne strane prihvaća kritiku »lažne predstavničke demokracije«, no definitivno napušta prvoga kada ovaj u zagovoru »novoga srednjovjekovlja« izvodi zaključak o potrebi uvođenja korporativnog predstavništva. Iako uglavnom prepričava Berdjajevljevu u kritici prosvjetiteljstva utemeljenu kritiku Marxova humanizma, zahvaćajući u zaključku u sam korijen stvari Veljak ne ostavlja prostora dvojbi kako je upravo metafizičko utemeljenje pathosa slobode ono što stoji na putu već i samom snu o imanentnom razrješavanju evidentiranih protuslovlja povijesne tragike. Naravno, pritom ne propuštajući ponovno upozoriti kako je i antimetafizički pathos svojom materijalističkom inačicom metafizike štetno utjecao na razvoj revolucionarne teorije i prakse. S druge strane, autor Ibn Halduna – pod pretpostavkom odbacivanja eurocentričnog ekskluzivizma i odvajanja teologije povijesti od filozofije povijesti koja za svoj predmet ima pitanja koja se odnose na ljudsku povijest – predlaže kao pravog utemeljitelja filozofije povijesti. Utoliko Giambattista Vica izdvaja kao utemeljitelja europske filozofije povijesti u užem smislu riječi. Ovu distinkciju u odnosu na Vranickijev pristup genezi filozofije povijesti (ili, poštujući dosljednost potonjeg, filozofije historije), Veljak dopunjuje naglašavajući kako su uvidi u dvoznačan karakter napretka rehabilitirali filozofijski dignitet cikličkih koncepcija povijesti. Utoliko se Vicovo i Ibn Haldunovo poimanje povijesti ne može više olako otpisivati stereotipom o »mediteranskoj stagnantnosti«. A uzroke marginalizacije filozofije na Mediteranu prema autoru treba pratiti na tragu općeg logosa marginalizacije koji se zbiva apsolutizacijom dogmatske metafizike, kako u liku vjerskog integritizma i/ili fundamentalizma, tako i u nebrojenim i najčešće nezamjetljivim oblicima sekularnih očitovanja ideologija (str. 79).

Nakon dijela posvećenog filozofiji povijesti, slijedi rasprava upravo o pojmu ideologije, sa zadaćom svojevrsnog uvoda u tematiku rasprava i članaka koji tvore jezgro čitave knjige, a o kojima je u ovom prikazu već bilo riječi. Pod pojmom ideologije autor podrazumijeva klasično značenje ideologije na

tragu Marxove i Engelsove *Njemačke ideologije* – dakle, kao iskripljenu ili izopačenu svijest adekvatnu otuđenom bitku, artikuliranu pritom na način koji onemogućuje uvid u zbiljske mehanizme – u prvom redu interesne i ekonomijske naravi – funkcioniranja i reproduciranja ljudskog svijeta. Upravo nam već spominjani slučaj »tzv. obistinjenja Marxovih ideja tobožnjeg komunizma« (str. 83) može instruktivno poslužiti kao ilustracija naznačenog pojma ideologije. Naime, deklarativno zastupanje »interesa radničke klase« obavljalo je ideologijsku funkciju zamagljivanja uvida u *pars pro toto* logiku kojom je državno-partijska nomenklatura reproducirala, učvršćivala i proširivala svoju moć kao samosvrhu. Ovaj uvid je autor već tematizirao u svojoj prethodnoj knjizi, naročito kroz kritiku realnih doseg ideje samoupravljanja, strukturalno ograničene političkim monopolom autoritarne i antidemokratske komunističke organizacije. Naime, rečeni je monopol blokirao svaki značajniji razvitak demokratske političke kulture i građanske samosvijesti; autoritarno-patrijarhalni mentalitet reproducirao se u nizu »samoupravnih struktura« svodeći samoupravljačku masu na podaničko-maloljetnički status. Upravo borba filozofa protiv režimsko-ideologijskih nastojanja da se održi »permanentno maloljetništvo naroda« (str. 167) predstavlja jedan od osnovnih motiva i Veljakove nove knjige. Osvrtom na filozofski otpor vladajućem dogmatizmu i teoriji odraza na zagrebačkom sveučilištu nakon Drugoga svjetskog rata (u različitim formama, od Vladimira Filipovića preko Rudija Supeka i Gaje Petrovića nadalje), zatim kraćim člankom o Korčulanskoj ljetnoj školi i časopisu *Praxis*, završetak prvog – najvećeg dijela knjige – uvodi u dio posvećen »profilima mislioca«. Pažnja je tamo posvećena Predragu Vranickom, Andriji Krešiću, Gaji Petroviću i, ponešto više, Milanu Kangrgi. Dakle, riječ je o filozofskoj tradiciji koja je danas dijelom zaboravljena, dijelom prešućivana, a nerijetko i falsificirana. U širem smislu ti filozofi dijele sudbinu spomenute nepravde koju je trpjela – a dobrim dijelom još uvijek trpi – Marxova filozofija, iako se ta nepravda u tekstovima potonjeg rijetko na što mogla osloniti bez ekstrapolacija iz konteksta i radikalnog iskripljavanja (obično je tu služio famozni koncept »diktature proletarijata« iz *Kritike Gotskog programa*). Profili narečenih mislioca vrijedni su prilozi povijesti – ne samo! – hrvatske filozofije, koji ujedno ispunjavaju – Veljaku naglašeno bitnu – propedeutičku, odgojnu funkciju filozofije.

Pri kraju knjige, malu – ali vrlo poticajnu cjelinu – autor posvećuje nekolicini heterogenih tema, između kojih – od problema nacional-

nog interesa do kaotičnosti postmodernističke filozofije – izdvajam onu zaključnu. Nipošto slučajno, knjiga završava pesimističkim tonom i u osvrtnu na tzv. Bolonjsku reformu. Taj najkraći članak u knjizi na tragu je paradigmatičke kritike malignih trendova u području obrazovanja, koju je prije pet godina iznio austrijski filozof Konrad Paul Liessmann, u knjizi *Teorija neobrazovanosti*. U uvjetima koje diktira neoliberalna ekonomija – dakle, menadžerska logika kvantifikacije isplativosti »upravljanja ljudskim resursima« – tradicionalna sveučilišta srozavaju se na razinu kurseva sa zadaćom reprodukcije poluobrazovane stručne radne snage, dok se humanistička ideja sveučilišta fiktivno spašava u okrilju krajnje rijetkima dostupnih elitističkih institucija. Odustajući od sveučilišnog jedinstva poučavanja i istraživanja društvo znanja zapravo predstavlja oproštaj od ideje obrazovanja. Ili kako je to u našim – ili nama bliskim uvjetima – Veljak izrazio na sljedeći način:

»Iluzorno je vjerovati da će Bolonja dovesti do rasta kvalitete visokog obrazovanja u osiromašenim i siromašnim zemljama, da će Kragujevac postati Yale a Kosovska Mitrovica makar McGill, ili da će Osijek u kvaliteti doseći Princeton, Pale Berkeley, Tuzla Columbiju a Pula Harvard. Nema, međutim, nade ni za Zagreb ni Beograd, u svakom slučaju ne bez radikalne preraspodjele državnih budžeta u korist visokog obrazovanja.« (str. 228–229)

A obzirom na moguće uštede u istima kroz daljnje smanjivanje izdvajanja za znanost i visoko obrazovanje, zaključak se nameće sam po sebi, uz prateću nelagodu da se on još i formalno eksplicira.

Sve u svemu, riječ je o knjizi koja nas budi, danas i ovdje, i poziva da izađemo iz suvremene inačice Platonove spilje – dakle, da preuzmemo odgovornost i napustimo stanje nezrelosti za koje smo dijelom i sami krivi. Kako »riječima tradicije« upozorava autor, da ne bi »sami sebe osudili na gubitak naših duša« (str. 106), za što nam nitko drugi neće biti kriv. Nadajmo se stoga da će ova višestruko vrijedna knjiga naći put do čitatelja i tako izvršiti onu plemenitu životnu funkciju koju autor pridaje filozofiji.

Alen Tafra

Daša Duhaček

Breme našeg doba

Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arent

Beogradski krug, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd 2010.

Dobri filozofski tekstovi mogu se pisati na dosta načina. U slučaju uratka Daše Duhaček, profesorice na Fakultetu političkih nauka u Beogradu te direktorice tamošnjeg Centra za studije roda, riječ je o promišljanju svog vremena i prostora (političkog, geopolitičkog, misaonog), aktualnih društvenih prijevora i lomova na tragu H. Arendt. Arendt je iznimno korisna i »upotrebljiva« za takove suvremene pokušaje koji otkrivaju narav onoga što nas konstituira kao djelatne subjekte. Sama knjiga, pored referenci i misaonih poveznica na stanje u Srbiji i raspad Jugoslavije, obiluje i drugim, iznimno vrijednim karakteristikama: jasno naglašen problemski okvir koji pretumačuje odabrane teze Arendt i nekoliko modernih filozofa, te vrlo instruktivno pozivanje na obimnu sekundarnu literaturu. Riječju: knjiga koju svi zainteresirani za filozofsku optiku suvremenosti i tumačenje originalnog djela H. Arendt trebaju iščitavati.

Glavni temat knjige je odgovornost. Već to je dostatno za uvid kako autoricu zapravo zanima horizont slobode i praxis. U uvodnom dijelu knjige postoje reference na događaje iz naše nedavne političke prošlosti, ali autorica to ovdje navodi primarno u smislu paradigme koju bi teorijska mreža Arendt mogla učiniti razumljivijom. Što je politička odgovornost, postoji li kolektivna odgovornost ili samo individualna – neka su od čestih pitanja koja smo slušali u proteklim godinama. Daša Duhaček zapravo kaže da suučesništvo s režimom proizlazi iz građanskog statusa koji pripada pojedincima i pojedinkama, a da se građanska politička zrelost može steći i priznati jedino ukoliko se prihvati i građanska odgovornost. Moramo se suočiti s onim što je učinjeno u naše ime, uz priznanje da to implicira prešutnu suglasnost. Da za ova pitanja treba imati hrabrosti i želje za promjenom, jasno je; ovdje je u pretpostavci promišljanje mogućnosti razvoja građanskog društva u Srbiji, što je važno za cijelu jugoistočnu regiju Europe.

Prvo poglavlje je naslovljeno sa »Tumačenja Hane Arent: Roršahov test za interpretatore/ke«. Drugačija je od standardnih političkih

mislitelja od kojih si većina nade utočište u jednoj od modernih etiketa: liberalizam, socijalizam, konzervativizam, neki post-izam itd. Kao »parija od svoje volje«, u odmaku od tradicionalnih kategorija, sebe je označila da jest u »mišljenju bez oslonca« (*Denken ohne Geländer*). Arendt osloncem naziva kategorije i formule koje su duboko ukorijenjene u našem duhu, ali čija je iskustvena osnova odavno zaboravljena i čija uvjerljivost leži samo u njihovoj dosljednosti, a ne u tome što stvarno odgovaraju događajima. O originalnosti njenog mišljenja gotovo unisono se slažu svi njeni važni tumači, a ovdje ćemo navesti nekoliko probranih teza koje Duhaček navodi od svjetski meritornih autora. Primjerice, Maurizio Passerin d'Entreves ističe četiri ključne teme kod Arendt: modernost, djelovanje, rasuđivanje i građanstvo. Modernost je sagledana prvenstveno u negativnim konotacijama, dovodi je u vezu s usponom društvenog (*social*), koje je okrenuto održanju biološke egzistencije, potaknuto potrošnjom i suprotstavljeno političkom. U *Vita activa* pratimo historijsko povlačenje i poraz čovjeka, bića koje primarno treba biti *zoon politikon*, ali se povlači pred radnikom (*animal laborans*) i proizvođačem (*homo faber*), u smislu da gubi navlastito područje svog ostvarenja, kroz javnost u mišljenju i govorenju. K tome, važno za Arendt je njen odmak od bilo kakvog romantičarskog pozivanja na *Volk* i etnički identitet kao temelj političke zajednice.

U traženju čistine za politički identitet, kao (sekularna) Židovka i žena bila je dvostruko ranjiva. Smatrala je da se emancipacija Židova može postići jedino političkim djelovanjem, ako se taj narod bori za svoja prava u ime židovskog identiteta. Tražiti svoje mjesto u prihvaćanju svijeta i sebe kroz »bazičnu zahvalnost za sve što jest kako jest«. Druge horizonte razvija Dana Villa u nekoliko svojih studija, od čega ovdje možemo navesti samo refleksiju o zlu, koja je kod Arendt prešla put od »radikalnog« do »banalnog«. Uvidjevši da je koncept radikalnog zla u osnovi teološki, ona je pomjerala svoje težište u smjeru utvrđivanja uvjeta mogućnosti za ono do čega joj je najviše bilo stalo – političko mišljenje. Dakle, sekulariziranje pojma zla moralo je promisliti nadmoć teološkog shvaćanja zla (uz krivnju i grijeh, kao prateće termine) i razlučivati politički relevantne pristupe zbilji zla. Za nju, očigledna prednost promijenjene optike je u tome da jedino političko zlo može imati značaj za odgovornost prema ljudskom svijetu.

U poglavlju o odgovornosti imamo povijesni i problemski pristup. Od etičkog do političkog područja, od predmodernog do modernog doba razmatraju se različiti diskursi o toj tematici. Značajna je rasprava o pitanju krivi-

ce, na tragu razmjene teza između Arendt i Jaspersa. Prigovori Jaspersu se kreću u kritici termina »unutrašnje pročišćenje«, kao potrebe nakon Drugog svjetskog rata. Naime, važnije je postularanje »vanjskog pročišćenja« u smislu da politički aspekt bude primaran, tj. prihvaćanje političke odgovornosti Nijemaca u poslijeratnom dobu. Drugo, Jaspers se obraćao izvršiteljima i suučesnicima zla ratnog događaja, a isključio je žrtve i sve ostale. To, i ponovo traženje nacionalnog identiteta, točke su koje nisu baš bile na tragu onoga što je htjela promišljati Arendt.

Nju je iznimno zaokupljalo pitanje Holokasta: kako se to uopće moglo dogoditi? Prvo, ona tvrdi da su nacisti bili ti koji su postulirali krivnju Nijemaca kroz kolektivnu odgovornost. Poistovjećivanjem nacista i Nijemaca uvećava se vjerojatnost opstanka pojedinih članova nacističkog pokreta. Također, metodom povlačenja njemačke nacije u ponor totalnog uništenja htjelo se postići očuvanje nacističke ideologije. No, tko je zaista bio kriv u to vrijeme užasa, dugo ju je mučilo:

»Krajnji užas s kojim ljudi dobre volje gledaju i reagiraju kad god se raspravlja o slučaju Njemačke ne izazivaju ti neodgovorni suodgovornici... Užas zapravo izaziva ona ogromna administrativna mašinerija masovnog ubijanja u čijem je opsluživanju moglo biti i jest bilo zaposleno na tisuće ljudi, ne samo na desetine tisuća odabranih ubojica, već čitav narod.«

S ovom mišlju Arendt aludira na mnoštvo koje je bez uznemiravanja nastavilo obavljati svakodnevne poslove. To je i jedan od ključnih temata njenog vrlo važnog djela *Izvori totalitarizma*. Veliki broj podanika nacističkog imperija bili su puki broj, masa. Kako se formirala ova grupacija, njena modernost i ne-političnost, bitno je pitanje. Arendt upozorava da moderna parlamentarna demokracija počiva na iluziji da većina građana aktivno sudjeluje u vlasti na neki način, odnosno jest u javnom prostoru. Zapravo, mnoštvo ljudi osjeća građanske dužnosti i odgovornosti kao nepotrebno gubljenje ionako ograničenog vremena i energije. Apolitični i pod ekonomskim pritiskom lako postaju plijen totalitarne ideologije. Kao što su u nacističkom režimu dali svoj prešutni pristanak, latentna je opasnost da takva grupacija i u budućnosti potpomogne razvitak određenih totalitarnih režima. Ono što na Kantovom tragu zove radikalnim zlom, smatra da se zbiljski pojavilo zajedno s političkim uređenjem u kojem su svi ljudi postali podjednako suvišni. Arendt se nadalje kretala preko razmatranja »banalnosti zla« u kontekstu suđenja poznatom nacistu Eichmannu, na putu sekularizacije ideje zla u smislu da se moramo osloboditi utiska koji zlo pod

metafizičkim ili teološkim instrumenarijem na nas čini, a da bi se razvila svjesnost o političkoj odgovornosti. Ma koliko strašna bila politička povijest čovječanstva, ona je ljudsko djelo te je ljudi mogu i mijenjati, usmjeravati u drugom pravcu. Autorica Duhaček nadalje razmatra mnogobrojne metamorfoze što je Arendt imala u horizontu odgovornosti, na pregledan i instruktivan način. Tu je uvijek prisutna briga za svijet i briga za različita zla koja mogu postati politikom.

Treće poglavlje je o rasuđivanju (*judgment*), moći koju Arendt preuzima iz Kantove *Kritike moći suđenja* te je pretumačuje u političko područje. I ovo poglavlje, kao i ostala, popraćeno je brojnim pozivanjima na recentnu literaturu. Eminentni tumači prate osnovne teze autorice da kategorije iz Treće kritike mogu poslužiti kao model za ključne elemente političke filozofije, premda to nije bila Kantova namjera. Tome je tako budući da se moć rasuđivanja odnosi bilo na posebno, bilo na društvenost ljudi, društvenost onih koji rasuđuju. Ovdje je uložena značajna napor da se pozivanjem na Kanta omogući produktivan pristup, jer je Kant u uskom izboru filozofa nezaobilaznih za ovu autoricu:

»Moć rasuđivanja je specifično politička sposobnost da se stvari vide ne samo sa sopstvene točke gledišta, nego iz perspektive svih onih koji su prisutni u datim okolnostima.«

Nadalje, ova sposobnost je kod Duhaček dovedena u svezu s otvaranjem prijepora oko odnosa Arendt spram filozofije. U želji da pravi distancu spram (bar) *mainstream* filozofskih (=metafizičkih) autora, ona je naravno uvijek vezana i za filozofski diskurs. Filozofsko okretanje od svjetovnosti, od tjelesnosti (Platonov *Fedon*), višestruka otuđenja što proizlaze iz postuliranja prvenstva teorije, kod ove političke misliteljice su uvijek plodna mjesta za razvijanje vlastitog stava.

Četvrto poglavlje je posvećeno vremenu i prostoru kao uvjetima političkog.

»Ako je vreme činilac ograničenja, odnosno prosta datost s kojom ljudski rod mora da računa, onda je prostor ili, bolje rečeno, mesto, oznaka mogućeg, ljudskog, potencijala za slobodu. Pokušaj da se potisne dejstvo vremena bez prostornih useka u njega, analogan je preispitivanju zla gde nema pozivanja na odgovornost. Ako zlu treba prići iz političke perspektive, onda se to može učiniti jedino kroz prizmu odgovornosti; kao što vremenom možemo ovladati jedino kroz prostor. Mesto označava materijalizaciju prostora, za određeno vreme, dakle, onaj kontekst u kome ja preuzimam odgovornost. Ukoliko u središte naših ispitivanja stavimo prostor, odnosno mesto, uz njega će se javiti i izbor, volja i sloboda političkog delovanja – a samo njihovim posredovanjem se možemo pomaći od apstraktne i lagodne razrade takozvanih uzroka događaja na jednoj, iako nelagodnoj, ali svakako odgovornoj poziciji teoretičarke/ara koja/i iznosi tvrdnje i donosi sudove.«

Željko Senković